

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 34 (2013)

Δελτίον ΧΑΕ 34 (2013), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη (1961-2010)

Αγνωστη εικόνα κρητικής τέχνης της Παναγίας του Πάθους από το Μαυροβούνιο

Alexandra TRIFONOVA

doi: [10.12681/dchae.1724](https://doi.org/10.12681/dchae.1724)

Βιβλιογραφική αναφορά:

TRIFONOVA, A. (2013). Αγνωστη εικόνα κρητικής τέχνης της Παναγίας του Πάθους από το Μαυροβούνιο. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 34, 267–272. <https://doi.org/10.12681/dchae.1724>

ΑΓΝΩΣΤΗ ΕΙΚΟΝΑ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΘΟΥΣ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΥΡΟΒΟΥΝΙΟ

Στο σκευοφυλάκιο της μονής Praskvica στην περιοχή της Budva στο Μαυροβούνιο σώζεται μια φορητή εικόνα κρητικής τέχνης της Παναγίας του Πάθους, η οποία αποτελεί έργο ακαδημαϊκού ύφους ενός προικισμένου ανώνυμου Κρητικού ζωγράφου που δραστηριοποιείται στα τέλη του 15ου έως στις αρχές του 16ου αιώνα. Ο ζωγράφος αυτός επηρεάστηκε στην εικονογραφία και την τεχνοτροπία από τα έργα του Ανδρέα Ρίτζου, αλλά δεν άνηκε πιθανότατα στους ζωγράφους του κύκλου του.

A portable Cretan icon of the Virgin of the Passion survives in the sacristy of the Praskvica monastery in the region of Budva in Montenegro. It is an academic style work by a talented, anonymous Cretan painter active at the end of the 15th to the beginning of the 16th century. This painter was influenced in iconography and style by the works of Andreas Ritzos, but he did not belong to his artistic milieu.

Στη μονή Praskvica¹ της περιοχής Budva στο Μαυροβούνιο, κτισμένη σε ένα λόφο με υπέροχη θέα προς τη νήσο του Αγίου Στεφάνου, είχαμε τη δυνατότητα να εντοπίσουμε μια εικόνα της Παναγίας του Πάθους κρητικής τέχνης (Εικ. 1). Η μεγάλων διαστάσεων εικόνα εκτίθεται στο σκευοφυλάκιο της μονής και δεν έχει ελκυσεί το ενδιαφέρον των ειδικών, παρόλο που έχει δημοσιευθεί έγχρωμη φωτογραφία της σε φυλλάδιο της μονής². Στην εικόνα παριστάνεται η Παναγία έως τη μέση, ελαφρά στραμμένη προς τα δεξιά, κρατώντας στο αριστερό της χέρι το μικρό Χριστό και κατευθύνοντας το βλέμμα της προς το θεατή (Εικ. 2). Είναι ενδεδυμένη με βαθυκύανο χιτώνα με χρυσοποίκιλτη παρυφή, ομοιόχρωμο φακιόλι και κόκκινο μαφόριο. Συνοδεύεται με τη βραχυγραφία Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ. Ο Χριστός (Εικ. 3) κάθε-

ται στο αριστερό χέρι της μητέρας του και πιάνει το δεξί της χέρι με τα δύο δικά του, στρέφοντας την κεφαλή του προς τον άγγελο. Τα πόδια του είναι σταυρωμένα με ανάστροφο το δεξιό πέλμα του, απ' όπου κρέμεται το λυμένο σανδάλι του. Φορεί λευκό χειριδωτό χιτώνα, στολισμένο με χρυσά, κόκκινα και βαθυκύανα άνθη και πορτοκαλί ιμάτιο με χρυσοκονδυλιές. Στο φωτοστέφανό του αναγράφεται Ο ΩΝ, ενώ επάνω από την κεφαλή του Ι(ΗCOY)C Χ(ΙCΤO)C.

Στα δύο επάνω άκρα της εικόνας αποδίδονται μικρογραφικά δύο ιπτάμενοι άγγελοι με καλυμμένα από το ιμάτιό τους χέρια, στα οποία κρατούν τα σύμβολα του Πάθους του Χριστού. Ο άγγελος αριστερά (Εικ. 4), ενδεδυμένος με ρόδινο χιτώνα και πράσινο ιμάτιο, φέρει το δοχείο του όξους με το σπόγγο και τη λόγχη, ενώ ο

Λέξεις κλειδιά

Μεταβυζαντινή περίοδος, τέλη 15ου αρχές 16ου αιώνα, Μαυροβούνιο, περιοχή Budva, εικονογραφία, φορητή εικόνα, μονή Praskvica, Παναγία του Πάθους.

Keywords

Post Byzantine period, end of 15th beginning of 16th century, Montenegro, Budva region, iconography, portable icon, Praskvica monastery, Virgin of the Passion.

¹ Η μονή Praskvica, σύμφωνα με την παράδοση, θεμελιώθηκε κατά το 1050. Ωστόσο, το 1403 ανεγέρθηκε εκ νέου από το δούκα του Zeta (Μαυροβουνίου) Balša III Stratimirović Balšić και τη μητέρα του Ελένη, κόρη του Σέρβου δούκα Lazar Hrebeljanović. Βλ. *Manastir Praskvica Sveti Stefan*, χ.τ. και χρ. Υπό την επίδραση της μη

τέρας του ο Balša III ασπάσθηκε τον ορθόδοξο χριστιανισμό, σε αντίθεση με τους πρόγονούς του, οι οποίοι υπήρξαν καθολικοί. Για τη μονή Praskvica γενικά, βλ. P. D. Šerović, *Manastir Praskvica, Kotor* 1935.

² *Manastir Praskvica*, ό.π., χ.σ.

Εικ. 1. Μονή Praskvica. Παναγία του Πάθους (τέλη 15ου-αρχές 16ου αι.) (φωτ. Αl. Trifonova).

άγγελος δεξιά (Εικ. 5), που φορεί πράσινο χιτώνα και ρόδινο μάτιο, κρατεί το σταυρό της μελλοντικής θυσίας του Χριστού. Το βάθος της εικόνας έχει γίνει με επικόλληση τετράγωνων φύλλων χρυσού, με αποτέλεσμα να μην είναι ενιαίο, καθώς τα σημεία επαφής των φύλλων παρα-

μένουν ορατά. Η εικόνα διατηρείται σε όχι ιδιαίτερα καλή κατάσταση, καθώς σε διάφορα σημεία της η ζωγραφική έχει απολεσθεί.

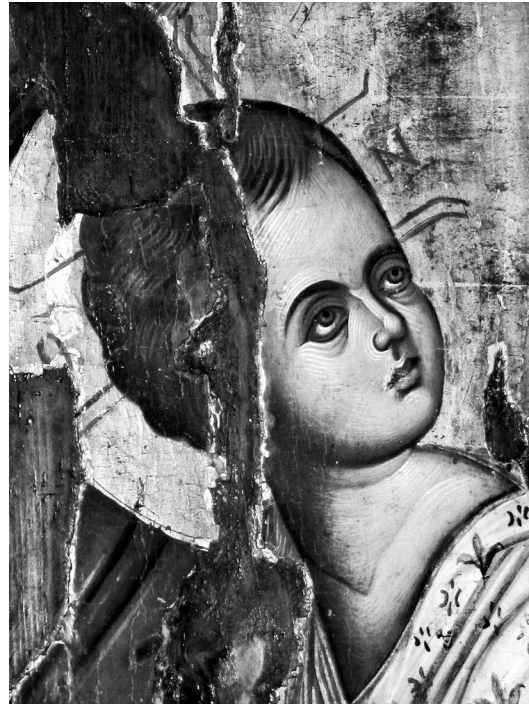
Η Παναγία στην εικόνα της μονής Praskvica εικονίζεται στον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας του Πάθους³, ο

³ Για τον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας του Πάθους γενικά, βλ. Ν. Δρανδάκης, «Η Ρεθυμνία εικὼν Παναγίας τοῦ Πάθους»,

ΚρητΧρον 5 (1951), 61-70. D. Pallas, «Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz. Der Ritus das Bild», *Miscellanea Byzantina*

Εικ. 2. Μονή Praskvica. Παναγία του Πάθους (τέλη 15ου-αρχές 16ου αι.). Η Παναγία, λεπτομέρεια (φωτ. Αλ. Τρίφοнова).

Εικ. 3. Μονή Praskvica. Παναγία του Πάθους (τέλη 15ου-αρχές 16ου αι.). Ο Χριστός, λεπτομέρεια (φωτ. Αλ. Τρίφοнова).

οποίος είναι γνωστός ήδη από το 12ο αιώνα⁴. Κατά την εποχή των Παλαιολόγων, ο εικονογραφικός αυτός τύπος της Παναγίας συναντάται σπάνια⁵, ενώ κατά το 15ο αιώνα γνωρίζει ιδιαίτερη διάδοση, καθώς καθιερώνεται στις φορητές εικόνες από τον Κρητικό ζωγράφο Ανδρέα Ρίτζο (περ. 1421-πριν από το 1503)⁶.

Ειδικότερα, η εικόνα της Παναγίας του Πάθους της μονής Praskvica είναι πανομοιότυπη με εικόνες της Πανα-

γίας του Πάθους, οι οποίες είτε είναι ενυπόγραφα έργα είτε αποδίδονται στον Ανδρέα Ρίτζο ή σε ζωγράφους του κύκλου του. Σημειώνουμε ενδεικτικά τις εικόνες της Παναγίας του Πάθους στο Μουσείο Bandini στη Fiesole (τέλη 15ου αι.)⁷, στο ναό του Αγίου Βλασίου στο Ston κοντά στο Dubrovnik (τέλη 15ου αι.)⁸, στο Μουσείο στο Recklinghausen της Γερμανίας (τέλη 15ου αι.)⁹, την απεικόνιση της Παναγίας του Πάθους σε τριπλή εικόνα στο

Monacensia 2, Μόναχο 1965, 174-175. Γ. Σωτηρίου, «Παναγία του Πάθους», *Πανηγυρικός επί τη 1400η άμφιετηρίδι της Γ. Μ. του Σινᾶ*, Αθήνα 1969, 29-42. Κ. Καλοκύρης, *Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1972, 78-80. M. Tatić Djurić, «Iconographie de la Vierge de la Passion. Genese du dogme et des symboles», *De cultu mariano saeculis XII-XV, Acta Congressus Mariologici-Mariani VI* (1975), 135-168. M. Tatić Djurić, «Bogorodica Strasna u Žiži», *Manastir Žiža, Zbornik radova*, Kraljevo 2000, 150, 162.

⁴ Όπως στην Παναγία Αρακιώτισσα (1192) στα Λαγουδερά της Κύπρου, βλ. S. Sophocleous, *Panagia Arakiotissa. Lagoudera. Cyprus*, Λευκωσία 1998, εικ. 24.

⁵ Όπως στη μονή Λατόμου (Όσιος Δαβίδ, 14ος αι.) στη Θεσσαλονίκη (Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου Θεσσαλονίκης και η βυζαντινή ζωγραφική του 12ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1986, πίν. 3) και στη μονή του Αγίου Στεφάνου στο Κοπče (β' μισό 14ου αι.) της μεσαιωνικής Σερβίας (V. R. Petković, *La peinture*

Serbe du Moyen Âge, τ. I, Βελιγράδι 1930, εικ. 148β. S. Gabelić, *Manastir Konče*, Βελιγράδι 2008, εικ. 24, πίν. XXVIII).

⁶ Για το ζωγράφο Ανδρέα Ρίτζο, βλ. M. Cattapan, «I pittori Andrea e Nicola Rizo, da Candia», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), 238-282. M. Chatzidakis, «Les débuts de l'école crétoise et la question de l'école dite italogreque», *Études sur la peinture post byzantine*, Λονδίνο 1976, 175-182. M. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάμμου*, Αθήνα 1977, 59. M. Χατζηδάκης, Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τ. Β', Αθήνα 1997, 324-332.

⁷ Πρόκειται για ενυπόγραφο έργο του Ανδρέα Ρίτζου, βλ. Chatzidakis, «Les débuts», ό.π., πίν. ΙΑ', εικ. 1. *Ο Θησαυρός της Ορθοδοξίας. 2000 Χρόνια Ιστορία, Μνημεία, Τέχνη*, τ. Α', Αθήνα 2000, 239, εικ. 120 (Ε. Γλύκατζη Αρβελέρ).

⁸ Η εικόνα έχει διαστάσεις 100x82 εκ. Βλ. V. Djurić, *Icônes de Yougoslavie*, Βελιγράδι 1961, πίν. LXXI, αριθ. 51.

⁹ E. Haustein Bartsch, *50 Jahre Ikonen-Museum Recklinghausen* -

Εικ. 4. Μονή Praskvica. Παναγία του Πάθους (τέλη 15ου-αρχές 16ου αι.). Ο άγγελος αριστερά, λεπτομέρεια (φωτ. Al. Trifonova).

Εικ. 5. Μονή Praskvica. Παναγία του Πάθους (τέλη 15ου-αρχές 16ου αι.). Ο άγγελος δεξιά, λεπτομέρεια (φωτ. Al. Trifonova).

ναό του Αγίου Νικολάου στο Bari της Ιταλίας (τέλη 15ου αι.)¹⁰, αλλά και τις εικόνες της Παναγίας του Πάθους στο παρεκκλήσιο του Οσίου Χριστοδούλου στη μονή της Πάτιμου (γύρω στο 1500)¹¹, στη Συλλογή Sekulić (τέλη 15ου-αρχές 16ου αι.)¹² και στον καθεδρικό ναό στο Mostar της Ερζεγοβίνης (16ος αι.)¹³. Ακόμη, η εικόνα της μονής Praskvica έχει στενή εικονογραφική συγγένεια με τις ομώνυμες εικόνες στην Πινακοθήκη του Museo Civico Camerino της Ιταλίας (1486)¹⁴, στο Μου-

σείο της Ζακύνθου (αρχές 16ου αι.)¹⁵, στο ναό του Αγίου Γεωργίου της Βενετίας (16ος αι.)¹⁶, έργο που αποδίδεται στον Μανουήλ Δαμασκηνό, στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών (αρχές 17ου αι.)¹⁷, έργο που αποδίδεται στον Ιωάννη Λαμπάρδο κ.ά.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στις εικόνες της Παναγίας του Πάθους άλλοτε απεικονίζονται δύο άγγελοι και άλλοτε μόνο ένας¹⁸. Σε εικόνες της Παναγίας του Πάθους του εργαστηρίου του Ανδρέα Ρίτζου οι άγγελοι είναι

50 Years Icon-Museum Recklinghausen, Recklinghausen 2006, 26 (στο εξής: Hausteint Bartsch, 50 Jahre Ikonen).

¹⁰ *Icone di Puglia e Basilicata dal medioevo al Settecento*, κατάλογος έκθεσης, Μιλάνο 1988, αριθ. 43 (C. Gelaο). *Χειρ Αγγέλου. Ένας ζωγράφος εικόνων στην βενετοκρατούμενη Κρήτη*, κατάλογος έκθεσης (επιμ. Μ. Βασιλάκη), Αθήνα 2010, 125, εικ. 28 (Ν. Χατζηδάκη).

¹¹ Η εικόνα διαστάσεων 103×77 εκ. αποδίδεται στον Ανδρέα Ρίτζο. Βλ. Χατζηδάκης, *Εικόνες τής Πάτιμου*, ό.π. (υποσημ. 6), πίν. XVIII, εικ. 16. Chatzidakis, «Les débuts», ό.π. (υποσημ. 6), πίν. ΙΑ', εικ. 2.

¹² *La collection d'icônes Sekulić*, Βελιγράδι 1963, εικ. 49, πίν. XII.

¹³ Οι διαστάσεις της εικόνας είναι 48,7×66,5 εκ. Βλ. R. Stanić, *Iko-ne iz Hercegovine*, Mostar 1982, 35 36, εικ. 2, πίν. XXI.

¹⁴ Η εικόνα έχει διαστάσεις 138×103 εκ. Βλ. *Santi ull' Adriatico. La circolazione iconica nel basso Adriatico*, Ρώμη 2009, 40 41.

¹⁵ Η διαστάσεις της εικόνας είναι 132×84 εκ. Βλ. X. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες Μήτηρ Θεού*, Αθήνα 1994, πίν. 52.

¹⁶ Οι διαστάσεις της εικόνας είναι 84,5×59,5 εκ. Βλ. M. Chatzidakis, *Icones de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut Hellénique de Venise*, Βενετία 1962, 56' Ν. Τσελέντη Παπαδοπούλου, *Οι εικόνες της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας από το 16ο έως το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Αρχαιακή τεκμηρίωση*, Αθήνα 2002, 144, πίν. 18.

¹⁷ Η εικόνα έχει διαστάσεις 45×36 εκ. Βλ. M. Chatzidakis, «Musée Byzantin d'Athènes», *Le Monde des Grandes Musées* 25 (1970), 49, εικ. 41' Μ. Αχεμιάστου Ποταμιάνου, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1998, 222 223, εικ. 68.

¹⁸ Βλ. σχετικά σε διάχωρο αμφιπροσώπης εικόνας Παναγίας με σκηνές του βίου της και αγίους από το Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς (τέλη 14ου αρχές 15ου αι.), όπου η Παναγία του Πάθους συνοδεύεται μόνο από έναν άγγελο. Βλ. A. Trifonova, «Iko-na na Bogoroditsa Pantanassa s zhitii ni i niakoi drugi stseni i izobrazhenia ot Vizantiiskia muzej v Kostur, GÛrtsia», *Godishnik na Sofiiskia*

κατά κανόνα δύο¹⁹, όπως και στην ομώνυμη εικόνα της μονής Praskvica. Ωστόσο, το σχήμα του σταυρού του αγγέλου στην εικόνα της μονής Praskvica διαφοροποιείται από τους σταυρούς στις προαναφερόμενες εικόνες του κύκλου του Ανδρέα Ρίτζου, καθώς στην ως άνω εικόνα αποδίδεται ως απλός σταυρός, χωρίς επιπλέον εγκάρσιες κεραίες.

Ο εικονογραφικός τύπος των μορφών της εικόνας της Παναγίας του Πάθους της μονής Praskvica, με την τυπική χειρονομία του Χριστού και της Παναγίας, διαφοροποιείται από άλλες ομόθεμες εικόνες, στις οποίες ο Χριστός εκφράζει με ρεαλιστικό τρόπο το φόβο του στο μελλούμενο πάθος, όπως στην εικόνα της Παναγίας του Πάθους στη συλλογή της άλλοτε βασιλίσσας Φρειδερίκης (τέλη 15ου-αρχές 16ου αι.)²⁰.

Θα πρέπει να επισημανθεί, επίσης, ότι στην εικόνα της Παναγίας του Πάθους της μονής Praskvica δεν αναγράφεται το σύνθημα του εικονογραφικού αυτού τύπου επίγραμμα που σηματοδοτεί την παράσταση²¹, το οποίο αποδίδεται είτε στα ελληνικά είτε στα λατινικά, ανάλογα με την πελατεία για την οποία προορίζεται η εικόνα. Ωστόσο, οι εικόνες της Παναγίας του Πάθους που αποδίδονται στον Ανδρέα Ρίτζο ή στον κύκλο του άλλοτε φέρουν το εν λόγω επίγραμμα²² και άλλοτε όχι. Έτσι, στις εικόνες αυτές που δεν φέρουν το επίγραμμα συγκαταλέγονται οι εικόνες της Παναγίας του Πάθους στο Μου-

σείο Recklinghausen της Γερμανίας (τέλη 15ου αι.)²³, στη Συλλογή Sekulić (τέλη 15ου-αρχές 16ου αι.)²⁴ και στον καθεδρικό ναό του Mostar της Ερζεγοβίνης (16ος αι.)²⁵.

Επίσης, οι μορφές της εικόνας της μονής Praskvica δεν φέρουν φωτισμένο με στικτή διακόσμηση, στοιχείο που παρατηρείται σε ορισμένες εικόνες της Παναγίας του Πάθους που αποδίδονται στον Ανδρέα Ρίτζο και το εργαστήριό του, όπως είναι οι εικόνες στο ναό του Αγίου Βλασίου στο Ston κοντά στο Dubrovnik (τέλη 15ου αι.)²⁶, στο Μουσείο Recklinghausen της Γερμανίας (τέλη 15ου αι.)²⁷ και στον καθεδρικό ναό του Mostar της Ερζεγοβίνης (16ος αι.)²⁸. Ωστόσο, άλλες εικόνες της Παναγίας του Πάθους, οι οποίες αποδίδονται στον Ανδρέα Ρίτζο ή στο εργαστήριό του, επίσης, δεν έχουν φωτισμένο με στικτή διακόσμηση, όπως είναι οι ομόθεμες εικόνες στο Μουσείο Bandini στη Fiesole (τέλη 15ου αι.)²⁹, στη Συλλογή Sekulić (τέλη 15ου-αρχές 16ου αι.)³⁰, στο παρεκκλήσιο του Οσίου Χριστοδούλου στη μονή της Πάτμου (γύρω στο 1500)³¹ κ.ά.

Από την άλλη, ο τρόπος απόδοσης του χρυσού βάθους της εικόνας, όπου διακρίνονται τα τετράγωνα φύλλα του επικολημένου χρυσού, αποτελεί φαίνεται τάση της εποχής, η οποία παρατηρείται και σε άλλες εικόνες της κρητικής σχολής³², αλλά δεν έχει επισημανθεί σε εικόνες του Ανδρέα Ρίτζου ή σε αυτές που του αποδίδονται.

Καλλιτεχνικά ο φυσιογνωμικός τύπος της Παναγίας

Universitet Centūr za Slaviano-Vizantijski prouchvania 96 (15) (2011), 697, εικ. 13.

¹⁹ Βλ. σχετικά τις εικόνες της Παναγίας του Πάθους στο Μουσείο Bandini στη Fiesole (τέλη 15ου αι.), στο ναό του Αγίου Βλασίου στο Ston κοντά στο Dubrovnik (τέλη 15ου αι.), στο Μουσείο Recklinghausen της Γερμανίας (τέλη 15ου αι.), την κεντρική απεικόνιση της Παναγίας του Πάθου, τριπλής εικόνας στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Bari της Ιταλίας (τέλη 15ου αι.) και τις εικόνες της Παναγίας του Πάθους στη Συλλογή Sekulić (τέλη 15ου αι.-αρχές 16ου αι.), στο παρεκκλήσιο του Οσίου Χριστοδούλου στη μονή της Πάτμου (γύρω στο 1500) και στον καθεδρικό ναό στο Mostar της Ερζεγοβίνης (16ος αι.).

²⁰ Οι διαστάσεις της εικόνας είναι 93,5×73,5 εκ. Βλ. σχετικά *L'Art Byzantin-Art Européen*, Αθήνα 1964, 264, εικ. 220 (Α. Χυγορούλος). Μπαλτογιάννη, ό.π. (υποσημ. 15), πίν. 90.

²¹ Πρόκειται για το γνωστό κείμενο: «Ὁ πρὶν τὸ χαίρει τῆ παρθένου μνήσας τὰ σύμβολα νῦν τοῦ πάθους προδεικνύει Χριστὸς δὲ θνητὴν σάρκα ἐνδεδυμένος, πότμον δεδοικώς, δειλιᾷ ταῦτα βλέπων», βλ. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, *Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης* (επιμ. Α. Παπαδόπουλου Κεραμέως), ἐν Πετρούπολει 1909, 231.

²² Βλ. σχετικά τις εικόνες της Παναγίας του Πάθους στο ναό του Αγίου Βλασίου στο Ston κοντά στο Dubrovnik (τέλη 15ου αι.) (Djurić, ό.π. (υποσημ. 8), πίν. LXXI, αριθ. 51), στο Μουσείο Bandini στη Fiesole (τέλη 15ου αι.) (Chatzidakis, «Les débuts», ό.π. (υποσημ. 6), πίν. ΙΑ', εικ. 1. *Ὁ Θησαυρὸς τῆς Ὀρθοδοξίας*, ό.π. (υποσημ. 7),

τ. Α', 239, εικ. 120 (Ε. Γλύκατζη Αρβελέρ) και στο παρεκκλήσιο του Οσίου Χριστοδούλου στη μονή της Πάτμου (γύρω στο 1500) (Χατζηδάκης, *Εἰκόνες τῆς Πάτμου*, ό.π. (υποσημ. 6), πίν. XVIII, εικ. 16. Chatzidakis, «Les débuts», ό.π. (υποσημ. 6), πίν. ΙΑ', εικ. 2) κ.ά.

²³ Haustein Bartsch, ό.π. (υποσημ. 9), 26.

²⁴ *La collection*, ό.π. (υποσημ. 12), εικ. 49, πίν. XII.

²⁵ Stanić, ό.π. (υποσημ. 13), εικ. 2, πίν. XXI.

²⁶ Djurić, ό.π. (υποσημ. 8), πίν. LXXI, αριθ. 51.

²⁷ Haustein Bartsch, ό.π. (υποσημ. 9), 26.

²⁸ Stanić, ό.π. (υποσημ. 13), εικ. 2, πίν. XXI.

²⁹ Chatzidakis, «Les débuts», ό.π. (υποσημ. 6), πίν. ΙΑ', εικ. 1. *Ὁ Θησαυρὸς τῆς Ὀρθοδοξίας*, ό.π. (υποσημ. 7), τ. Α', 239, εικ. 120 (Ε. Γλύκατζη Αρβελέρ).

³⁰ *La collection*, ό.π. (υποσημ. 12), εικ. 49, πίν. XII.

³¹ Χατζηδάκης, *Εἰκόνες τῆς Πάτμου*, ό.π. (υποσημ. 6), πίν. XVIII, εικ. 16. Chatzidakis, «Les débuts», ό.π. (υποσημ. 6), πίν. ΙΑ', εικ. 2.

³² Βλ. σχετικά την εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα (γύρω στο 1500) στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς (Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Βυζαντινὸ Μουσείο Καστοριάς. Βυζαντινὲς και μεταβυζαντινὲς εἰκόνες*, Αθήνα 2002, 30 31, εικ. 13), την εικόνα του αγίου Αθανασίου (τέλη 16ου αι.), ἔργο του Μιχαήλ Δαμασκηνού (Chatzidakis, *Icônes de Saint-Georges*, ό.π. (υποσημ. 16), 56 57, εικ. 29, πίν. 26. *Arta Bizantina e Postbizantina a Venezia. Museo di Icone dell'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia*, Βενετία 2005, 88 89, εικ. 30.

(Εικ. 2) και του Χριστού (Εικ. 3) στην εικόνα της μονής Praskvica, με τα καλοσχεδιασμένα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά και την καλλιγραφική ξηρότητα παραπέμπουν σε έργα κρητικής σχολής του β' μισού του 15ου και των αρχών του 16ου αιώνα, κυρίως του Ανδρέα Ρίτζου και του εργαστηρίου του, όπως είναι η εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών (β' μισό 15ου αι.)³³, η εικόνα της Παναγίας Γαλακτοτροφούσας στη Συλλογή P. Ανδρεάδη (τελευταίο τέταρτο 15ου αι.)³⁴, η εικόνα της Παναγίας του Πάθους στο Μουσείο Bandini στη Fiesole (τέλη 15ου αι.)³⁵ κ.ά. Επίσης, το πρόσωπο του Χριστού διακρίνεται με τη μεστή σάρκα, όπως ο Χριστός στην εικόνα της Παναγίας Γαλακτοτροφούσας στη Συλλογή P. Ανδρεάδη (τελευταίο τέταρτο 15ου αι.)³⁶, που αποδίδεται στον Ανδρέα Ρίτζο. Ωστόσο, στην εικόνα της μονής Praskvica ο ανώνυμος ζωγράφος αποδίδει με δύο επάλληλες γραμμές την άνω και την κάτω οφθαλμική κόγχη των μορφών. Ο τρόπος αυτός της απόδοσης της οφθαλμικής κόγχης διαφοροποιείται στις εικόνες του Ανδρέα Ρίτζου ή του κύκλου του, καθώς σε αυτές οι οφθαλμικές κόγχες αποδίδονται μόνο με μία γραμμή. Με βάση τα παραπάνω έχουμε τη γνώμη ότι η εικόνα της μονής Praskvica, η οποία ακολουθεί πιστά την εικονο-

γραφία και εν μέρει τη τεχνοτροπία των φορητών εικόνων του Ανδρέα Ρίτζου, δεν αποτελεί έργο του ή έργο ζωγράφων του κύκλου του. Ως επιχείρημα αυτής της υπόθεσης έρχεται ο τρόπος με τον οποίο ο ανώνυμος καλλιτέχνης αποδίδει το βάθος της εικόνας, χρησιμοποιώντας τετράγωνα φύλλα χρυσού, τα οποία επικολλά με τέτοιο τρόπο, ώστε το βάθος να μην είναι ενιαίο, ενώ στις εικόνες του Ανδρέα Ρίτζου ή σε ζωγράφους του κύκλου του το βάθος αποδίδεται ενιαίο. Επίσης, ο τρόπος απόδοσης της οφθαλμικής κόγχης των μορφών με δύο παράλληλες γραμμές απομακρύνει την τέχνη του ανώνυμου ζωγράφου από εκείνη του Ανδρέα Ρίτζου. Τα στοιχεία αυτά μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η εικόνα της Παναγίας του Πάθους της μονής Praskvica στο Μαυροβούνιο αποτελεί έργο ακαδημαϊκού ύφους ενός προικισμένου ανώνυμου Κρητικού ζωγράφου, που δραστηριοποιείται στα τέλη του 15ου έως στις αρχές του 16ου αιώνα. Ο ζωγράφος αυτός επηρεάστηκε στην εικονογραφία και την τεχνοτροπία από τα έργα του Ανδρέα Ρίτζου, αλλά ορισμένες διαφορές στην τέχνη του δεν επιτρέπουν την ταύτισή του με τον εν λόγω ζωγράφο. Πρόκειται πιθανώς για κάποιο ζωγράφο της εποχής του, ο οποίος δεν άνηγε πιθανότατα στους ζωγράφους του κύκλου του.

Alexandra Trifonova

ICÔNE INCONNUE DE L'ÉCOLE CRÉTOISE DE LA VIERGE DE LA PASSION DU MONTÉNÉGRO

Parmi le trésor du monastère de Praskvica, près de Budva au Monténégro, est conservée une icône de la Vierge de la Passion, exécutée dans le style de l'École crétoise, qui n'a pas encore attiré jusqu'ici l'intérêt des chercheurs.

Comme il est notoire, le type iconographique de la Vierge de la Passion connaît un développement considérable au XVe siècle surtout, quand il s'impose dans les icônes créées par le peintre crétois Andreas Ritzos. L'icône du monastère de Praskvica présente des similitudes frappantes avec les images de la Vierge de la Passion, attribuées à Andreas Ritzos, ou à des peintres de son atelier.

Et pourtant, il convient quand même de signaler quelques différences au niveau du style, qui se manifestent surtout par la manière de dessiner la partie inférieure de l'œil d'une part, et par la facture du fond, couvert de feuilles d'or, de sorte que la surface semble inégale et divisée en carreaux. L'icône du monastère de Praskvica constitue l'œuvre d'un peintre anonyme crétois, d'un grand talent, qui a travaillé à la fin du XVe ou au début du XVIe siècle. Au niveau de l'iconographie et du style, le peintre a été visiblement influencé par l'œuvres d'Andreas Ritzos, mais il n'a probablement pas fait partie de son atelier.

³³ Αχεμιάστου Ποταμιάνου, ό.π. (υποσημ. 17), 136 137, εικ. 38.

³⁴ Α. Δρανδάκη, *Εικόνες, 14ος-18ος αιώνας. Συλλογή P. Ανδρεάδη*, Αθήνα 2002, 42 47, αριθ. 6.

³⁵ Chatzidakis, «Les débuts», ό.π. (υποσημ. 6), πίν. ΙΑ', εικ. 1. Ο Θη-

σαυρός της Ορθοδοξίας, ό.π. (υποσημ. 7), τ. Α', 239, εικ. 120 (Ε. Γλύκατζη Αρβελέρ).

³⁶ Δρανδάκη, ό.π., 42 47, αριθ. 6.